

מצב העברית

רב-תרבותיות ורב-לשוניות בראי הנוף הלשוני בישראל:

סיפורם של חמישה אזורים במטרופולין תל אביב

נירה טרומפר-הכט

הנחת היסוד של המאמר היא שניתוח המציאות הלשונית בחברה הישראלית, שהיא הטרוגנית מבחינה תרבותית, אתנית ולאומית, עשוי לתרום להבנת הדינמיקה בין קבוצות חברתיות שונות במציאות שבה שפה נתפסת כמשאב וכבעלת ערך זהותי. אנסה לנתח את המציאות החברתית-לשונית בישראל באמצעות התבוננות בנוף הלשוני-אורבני במטרופולין תל אביב, תוך הבחנה בין האזורים הנבדקים, המייצגים קבוצות שונות מבחינה חברתית, תרבותית וכלכלית.

הקדמה

החברה הישראלית מעולם לא הייתה חברה הומוגנית. מראשית ההתיישבות בארץ ישראל ישבו בה בני דתות שונות, בני לאומים שונים, ובתוך החברה היהודית - בני עדות שונות. אלא שהאידאולוגיה השלטת מאז ראשית ההתיישבות הציונית בארץ ישראל ביטאה אוריינטציה הומוגנית ולא פלורליסטית; 'כור היתוך' ולא 'פסיפס תרבותי'. מדינת ישראל, שהגדירה עצמה כמדינה 'יהודית-ציונית', הוציאה כך מן הכלל קבוצות שאינן יהודיות; הגדרת המדינה כ'דמוקרטית-חילונית' הוציאה מן הכלל את העדה החרדית (מרגלית והלברטל, 1998). האידאולוגיה הקולקטיוויסטית של האליטה החלוצית הציבה את החייאת הלשון העברית כסמל מרכזי, והצליחה להביא את קהילות המהגרים לרכוש את העברית ולנטוש את שפות המוצא שלהם – בציבור, ובמקרים רבים אף בתוך המשפחה. אותה אידאולוגיה קולקטיוויסטית הציגה כאידאל את מודל 'האדם החדש' בדמות הצבר, אידאל שגם הוא הצליח לדכא ביטויי תרבות פרטיקולריים של עדות שונות.

דומה שעד סוף שנות השבעים משלה אידאולוגיית 'כור ההיתוך', ובעטיה הייתה התעלמות מן השונות החברתית-תרבותית בחברה בישראל. ההתייחסות אל 'החברה הישראלית' ואל ה'ישראליות' כאל ישות הומוגנית פסקה מלהיות מובנת מאליה כאשר מסוף שנות השבעים ואילך

- עם עליתן של תנועות מחאה מזרחיות כמו 'הפנתרים השחורים' - חל כרסום הולך ומעמיק בקונצנזוס הערכי-תרבותי בתוך החברה היהודית. עם התחזקותה של התנועה הלאומית הפלסטינית בקרב ערביי ישראל בא לידי ביטוי גם הערעור ההולך וגובר של הסטטוס קוו היהודי-ערבי (סמוחה, 1976, 1993).

כיום, כאשר מדינות מערביות רבות, שהיו בעבר הומוגניות מבחינה אתנית ותרבותית, הפכו להטרוגניות, צומח שיח אינטלקטואלי המנסה לנתח את המציאות הרב-תרבותית והרב-לשונית שנוצרה במדינות שונות, ובנוסף - להציע פתרונות ברוח הליברליזם. פתרונות אלה נגזרים לרוב מתאוריית זכויות, שבניגוד לליברליזם הקלאסי, מעמידה זכויות זהותיות של קבוצות אתניות תרבותיות החיות במדינה כלגיטימיות באותה מידה שלגיטימיות זכויותיהם של יחידים באותה חברה (מאוטנר, שגיא ושמיר, 1998). פתרונות ברוח זו מבוססים על הבנת הקשר שבין קבוצות תרבותיות לבין זהותם של יחידים המשתייכים אליהן ומחייבים כיבוד זכותם של יחידים לחיות את חייהם (כבני קבוצה תרבותית מובחנת) על-פי ערכיהם, מסורתם והעדפותיהם, כל עוד אין הללו כוללים פגיעה באחרים (תמיר, 1998). גם בישראל נעשה כיום ניסיון דומה על ידי אינטלקטואלים ואנשי אקדמיה לנתח את המציאות החברתית-תרבותית-לשונית בעזרת הפריזמה הרב תרבותית ולהשפיע בכיוון ליברלי פלורליסטי.

הנחת היסוד בעבודה הנוכחית היא כי ניתוח המציאות הלשונית בחברה, שהיא הטרוגנית מבחינה תרבותית, אתנית ולאומית (כחברה הישראלית), יכול לתרום להבנת הדינמיקה בין קבוצות חברתיות שונות במציאות שבה שפה נתפסת כמשאב וכבעלת ערך זהותי.

בעבודה זו אנסה לתרום לניסיון לנתח את המציאות החברתית-לשונית בישראל באמצעות התבוננות בנוף הלשוני האורבני. אנסה לבדוק האם באה לידי ביטוי תופעה של רב לשוניות ורב תרבותיות במרחב העירוני הגדול בישראל (מטרופולין תל אביב), תוך הבחנה בין האזורים הנבדקים (שכונת התקווה, מרכז תל אביב, רמת אביב, עג'מי והשכונה החרדית בבני ברק) מייצגים קבוצות שונות זו מזו חברתית, תרבותית וכלכלית. בעקבות Landry & Burhis (1997) אטען כי ניתוח המציאות הלשונית בחברה נתונה באמצעות הנוף הלשוני של מתחם גאוגרפי נתון,

יש בו כדי לשקף את יחסי הכוחות בין הקבוצות הלשוניות המתגוררות באותו מתחם.

'נוף לשוני' מהו?

'נוף לשוני' מהו, וכיצד נוכל בעזרת מושג זה להעמיק את הבנתנו לגבי החברה הישראלית על השונות שבה ועל אי השוויון החברתי בתוכה? לנדרי ובורהיס, במאמרם 'הנוף הלשוני וחיות אתנו-לשונית' (1997), מציגים את המושג 'נוף לשוני' כמושג חדש יחסית שצמח מתוך התחום של מדיניות לשונית. שם הכירו לראשונה בחשיבות הנודעת לסימון הגבולות של טריטוריות לשוניות באמצעות הפיקוח על השימוש הלשוני בשילוט הציבורי. אולם, כפי שהכותבים דואגים לציין, אותם מתכנני מדיניות לשונית כמעט שאינם מתייחסים לנוף הלשוני כאל מושג בעל משמעות תאורטית ומעשית בתכנון הלשוני. בורהיס ולנדרס מגדירים 'נוף לשוני'

כשפה שבה משתמשים בשלטי דרכים, שלטי פרסום, שמות רחובות, שמות מקומות, שלטי חנויות ושלטים על בנייני ומוסדות ציבור וממשל, והמסמנת את הגבולות הלשוניים של טריטוריה או אזור נתון. לנוף לשוני של טריטוריה נתונה יכולות להיות, לדבריהם, שתי פונקציות עיקריות: מידעית (אינפורמטיווית) וסמלית.

הפונקציה המידעית הבסיסית ביותר של ה'נוף הלשוני' היא סימון הטריטוריה הגאוגרפית שבה גרה קהילה לשונית מסוימת, ובכך היא גם מסמנת את הגבול שבין קהילה לשונית אחת לשכנותיה. יש אפוא בכוחו של הנוף הלשוני ליידע את בני הקבוצה הלשונית ואת אלה שמחוצה לה לגבי התכונות הלשוניות והגבולות הלשוניים של האזור הגיאוגרפי שאליו הם נכנסו. בסקירתם את הפונקציה המידעית של 'הנוף הלשוני', בורהיס ולנדרי מבחינים בין שלטים פרטיים לשלטים ציבוריים. כיוון שעל שלטים פרטיים (כמו שלטי החנויות שבהם עוסקת עבודה זו) יש לממשל או לגוף מרכזי אחר פחות שליטה, הרי שיש בהם כדי לשקף באופן ראלי יותר את השונות הלשונית והתרבותית של אזור נתון.

הפונקציה השנייה של ה'נוף הלשוני', על-פי לנדרי ובורהיס, היא

הפונקציה הסמלית. נוכחות שפתה של קבוצה לשונית מסוימת בשלטים

פרטיים וציבוריים יש בה כדי לתרום לתחושת ערך עצמי אצל הדוברים, מתוך שהם מפרשים את עובדת הנוכחות והבולטות של שפתם לעומת שפות אחרות כסמל לסטטוס היחסי שיש לשפתם בסביבה נתונה. הפונקציה הסמלית של הכלת לשונה של קבוצה מסוימת בנוף הלשוני של חברה נתונה תהיה משמעותית יותר, הכותבים טוענים, במקומות שבהם שפה הפכה למרכיב חשוב בזהות האתנית של קבוצה או קבוצות חברתיות.

הדומיננטיות (prevalence) של שפה כלשהי בנוף הלשוני עשויה לסמל את הכוח (השליטה על מוסדות תרבות, כלכלה, חינוך ועוד) או את החיות (עשייה תרבותית או דתית) של דוברי השפה - יחסית לקבוצות אתניות או חברתיות אחרות בחברה נתונה. כמובן שההיפך אף הוא נכון: הוצאה של שפה מהנוף הלשוני עשויה לסמל את נחיתותה היחסית של הקבוצה הדוברת את אותה שפה. במחקרם הכותבים אכן מצאו כי למסרים הסמליים הללו של ה'נוף הלשוני' יש השפעה חיובית על האופן שבו הדוברים תופסים את הסטטוס היחסי של הקבוצה הלשונית שאליה הם משתייכים. 'נוף לשוני' מורכב, כאמור, בין היתר, משלטים ציבוריים (public signs), המוכתבים על ידי מדיניות הממשל או גוף מרכזי אחר, ומשלטים פרטיים (private signs), המשקפים החלטות אוטונומיות של יחידים בקהילה (Landry & Burhis, 1997).

בעבודה זו נבחנו שני סוגי השלטים בכל אחד מחמשת האזורים שנדגמו במטרופולין תל אביב. בדיקת השלטים הציבוריים אפשרה לבחון את המדיניות

הרשמית כלפי שפות שונות בישראל (top down) ולשקף את יחס השלטונות לקהילות השונות; בדיקת השלטים הפרטיים אפשרה לבחון את המציאות הלשונית כפי שהיא צומחת ומתהווה באופן ספונטני מתוך הקהילות עצמן (bottom up). ניתוח מעמית של שני התהליכים הללו, המעצבים את הנוף הלשוני, נועד לשפוך אור על יחסי הגומלין בין מוסדות השלטון לקהילות עצמן, ואף לתרום להבנת הדינמיקה של יחסי הכוח בין הקבוצות החברתיות השונות.

סיכום הממצאים, דיון ומסקנות

האם החברה הישראלית היא חברה בעלת אוריינטציה רב לשונית ורב תרבותית?

כדי לדון בסוגיה זו ניסינו לבדוק אם קיימת שונות לשונית ותרבותית בנוף הלשוני של המתחם האורבני המאוכלס בישראל, ולנסות לעמוד על טיבה של שונות זו.

השאלה שהנחתה אותנו הייתה: באיזו מידה יש בשונות הלשונית תרבותית בין אזורים המובחנים זה מזה אתנית, תרבותית ומעמדית כדי לשקף את הדינמיקה בין קבוצות חברתיות שונות בישראל?

תחילה נדון בתמונת הנוף הלשוני לאור שאלות המחקר. המשך הדיון יעסוק בהשתמעויות התאורטיות של המחקר הנוכחי.

הנוף הלשוני שבדקנו מורכב משני הסוגים שהוזכרו: הנוף שעיצבו החלטות של פרטים בקהילה (bottom up), והנוף המשקף החלטות של גופים שלטוניים

(top down). ממצאי המחקר הנוכחי מצביעים על כך שיש חשיבות להבחנה זו, והיא תידון בהמשך. במחקר זה נבדקו מספר שפות הממלאות תפקיד חשוב במציאות הלשונית בישראל: אנגלית, ערבית, יידיש, רוסית ועברית. ממצאי המחקר מראים לנו כי מתוך חמש השפות הללו רק לשלוש שפות - אנגלית, ערבית ועברית - יש נוכחות בולטת בנוף הלשוני של מטרופולין תל אביב.

שפות בשילוט הפרטי

נפתח את הדיון בבדיקת השאלות והציפיות הנוגעות לנוף הלשוני הפרטי, הצומח מן הקהילה ואשר יש בו כדי לשקף באופן ראלי יותר את השונות הלשונית והתרבותית של אזור נתון, כיוון שלגופים השלטוניים השונים יש פחות שליטה עליו (Landry & Burhis, 1997).

אנגלית

השפה הראשונה שאת תפקידה במציאות הלשונית חברתית בישראל נרצה לנתח היא השפה האנגלית, שהיא בבחינת שפה זרה בישראל. מחקר זה מראה כי יש בנוכחותה

של השפה האנגלית בנוף הלשוני כדי לשקף את יחסי הכוחות המעמדיים בחברה הישראלית. הממצאים של המחקר הנוכחי תומכים בחזקה בהשערה כי בשכונות המבוססות של המטרופולין תימצא הנוכחות הגבוהה ביותר של אנגלית בנוף הלשוני. ממצאי המחקר אף מראים לנו כי בשכונות שבהן מתגוררת אוכלוסייה ממעמד נמוך, מצויה הנוכחות הנמוכה ביותר של אנגלית בשילוט. כפי שהממצאים מוכיחים, הפער בין שכונות מבוססות (כמו רמת אביב ומרכז תל אביב) לשכונות עניות (כמו שכונת התקווה ועג'מי) הוא עצום. בעוד שהשפה האנגלית נוכחת בשכונות המבוססות ב- 70% עד 80% משלטי החנויות, הרי שבשכונות העניות היא נוכחת רק ב- 12% עד 24% משלטי החנויות ובתי העסק.

ההסבר לתופעה נעוץ במבנה הריבודי בישראל ובאוריינטציה הקוסמופוליטית של המעמדות הגבוהים. מאחר והשפה האנגלית הפכה לשפה הדומיננטית בעולם המערבי כולו, היא הפכה למשאב הלשוני החשוב ביותר גם בישראל. מרגע שבו היא זוהתה כמשאב יקר ערך, הפכה השליטה בשפה האנגלית ל'הון לשוני' שעליו מתחרים הכול, ואותו שואפים המעמדות החזקים לנכס אליהם בצורה הטובה ביותר (Ben-Raphael, 1994) ידוע לנו כי קיים פער גדול בין המעמד המבוסס למעמד הנמוך בשליטה בשפה האנגלית (Shohamy & Spolsky, 1999) המחקר הנוכחי מראה בעליל כי הפער המעמדי בא לידי ביטוי גם בנוכחות הדיפרנציאלית של השפה האנגלית בנוף הלשוני.

את ניתוח שאלת הבחירה בשפת השלטים כתופעה התנהגותית אפשר לעשות על-פי שלושת הכללים שמתווים Spolsky & Cooper (1991). ניתוח זה מלמד אותנו כי הנוכחות הבולטת של האנגלית בשילוט החנויות באזורים המבוססים מסמלת הן את השליטה של אוכלוסייה זו בשפה האנגלית (על-פי כלל מספר 2 – 'presumed reader condition'), והן את האוריינטציה הקוסמופוליטית של המעמד הגבוה. ההעדפה הסמלית של השפה האנגלית, שעמה המעמד הגבוה מעוניין להיות מזהה (כלל מספר 3 – 'symbolic value condition'), מונעת על ידי מוטיבציה סוציו-תרבותית. במקרה שלפנינו ניתן להסביר את המוטיבציה הסוציו-תרבותית העומדת מאחורי הבחירה באנגלית כסמל הזדהות: האליטה הישראלית (המעמד הבינוני-גבוה של היום)

עשתה תפנית אידאולוגית מאוריינטציה סולידרית-קולקטיוויסטית, שאחד מסמליה הבולטים היה השפה העברית, לאוריינטציה קוסמופוליטית מריטוקרטית שסמל מרכזי בה הוא השפה האנגלית (בן רפאל, 1994). לעומת זאת, הנוכחות המועטה של אנגלית בשלטים בשכונות הלא מבוססות איננה נובעת מכך שהמעמד הנמוך אינו מודע לחשיבות של השפה האנגלית כסמל וכמשאב להצלחה חברתית כלכלית, אלא מכך שרמת השליטה של אוכלוסייה זו בשפה האנגלית נמוכה ובעלי העסקים לוקחים עובדה זאת בחשבון ('presumed reader condition'). כיוון שהמוטיבציה מאחורי שלטי החנויות היא כלכלית, חשוב לבעלי העסקים לוודא שלקוחותיהם שולטים בשפת השלט. העובדה שבשכונות הלא מבוססות (עג'מי והתקווה), בתי העסק שעליהם מתנוסס שלט הכולל את השפה האנגלית הן בעיקר המסעדות המזרחיות שתיירים או אורחים מחוץ לשכונות הללו מבקרים בהן, נותנת חיזוק לטענה זו.

ניתן לסכם ולומר כי השפה האנגלית, כפי שהיא באה לידי ביטוי בנוף הלשוני הצומח מהחלטות של פרטים בקהילה (bottom up), משקפת שונות מעמדית בחברה הישראלית. אך כיצד ניתן לפרש את הנוכחות הגבוהה יחסית (45%) של אנגלית בשילוט הפרטי בשכונה החרדית?

מן הספרות למדנו על הסטייה הגוברת והולכת בקהילה החרדית בישראל ממגמה של הסתגרות לכיוון של התערות בחברה הישראלית הכללית (Ben-Raphael, 1994) ציפינו לכן למצוא נוכחות מסוימת של השפה האנגלית גם בנוף הלשוני של האזור החרדי במטרופולין תל אביב כביטוי להכרה במעמדה הגבוה של השפה בחברה הישראלית הכללית. ציפייה זו אכן התממשה, אולם בשיעור גבוה מן המצופה. והשאלה המתבקשת היא: האם נכון לשייך את אותה נוכחות גבוהה של אנגלית ברחוב החרדי לרמת ההתערות של הקהילה בחברה הכללית או שמא יש לשייך את התופעה לגורמים אחרים? התשובה לשאלה זו איננה חד משמעית. בנוסף לחשיפה של הקהילה החרדית לאנגלית כסמל של יוקרה חברתית בחברה הישראלית הכללית, ישנם מספר גורמים נוספים המשפיעים על מידת הנוכחות של השפה האנגלית בנוף הלשוני של השכונה החרדית. ואלה הם:

א. העובדה שהשכונה החרדית משמשת מרכז קניות גם לקהילה האורתודוקסית (המעורה היטב בחברה הכללית), בנוסף לקהילה החרדית על כל רבדיה.
ב. העובדה שלקהילה החרדית בבני ברק קשרים הדוקים עם קהילות חרדיות גדולות וחשובות בארצות אנגלוסקסיות (בעיקר בארצות הברית).
ג. העובדה שבשכונה החרדית בבני ברק מתגוררת קהילה אנגלוסקסית מבוססת.

התבוננות בנוף הלשוני של השכונה החרדית מלמדת אותנו כי השפה האנגלית בשילוט החנויות משמשת בעיקר לשיווק יוקרה – אם באופנה ואם בתכשיטים או תשמישי קדושה יקרים. אין זה מן הנמנע להניח לפיכך כי המעמד המבוסס בתוך הקהילה החרדית מודע לחשיבות השפה האנגלית כסמל

להצלחה חברתית כלכלית בארץ ובעולם ושואף לנפס לעצמו את המשאב היוקרתי הזה, ממש כפי שעושה זאת המעמד המבוסס בחברה הסובבת. Gilbert & Shilav (1991) מדברים על הפרדוקס הקיומי שבתוכו שרויים החרדים המנסים לשמור על 'ידישקייט' בעודם מתגוררים במרכזים אורבניים מודרניים ומערביים. אין ספק שהקהילה החרדית בבני ברק איננה יכולה לעצום את עיניה ולהתעלם לאורך זמן מאורח החיים הנהוג בחברה הכללית הסובבת אותה. דומני כי אופי הנוכחות של השפה האנגלית שמצאנו בשילוט וממדי נוכחות זו משמשים אחת ההוכחות לכך שזוהי אכן המגמה.

ידיש

נציין שאחד הסימנים הבולטים לשינוי המתחולל בתוך הקהילה החרדית בישראל נוגע לשפת הדיבור בקהילה. בן רפאל (1994), גלינרט (1991) ואחרים כבר הצביעו על כך ששפת הדיבור השלטת היום ברחוב החרדי בישראל בכלל ובבני ברק בפרט היא השפה העברית. במחקר הנוכחי גילינו לתדהמתנו כי השפה העברית היא גם השפה הדומיננטית בנוף

הלשוני של בני ברק החרדית, וכי ליידיש אין זכר בשילוט החנויות ובתי העסק השונים בשכונה.

איך ניתן להסביר את התופעה? הסבר אפשרי אחד הוא שהדיכוי של שפות מורשת בכלל, וזה של שפת היידיש בפרט, הביא את הקהילה החרדית המתגוררת בלב מטרופולין חילונית להעלים את השפה, המסמלת את זהותם המתבדלת, מן המרחב הציבורי. אלא שאין לנו די מידע על מידת נוכחותה של היידיש בנוף הלשוני בשכונות החרדיות בעבר.

ייתכן גם שבדומה לציבור הערבי ביפו (שבו נדון בהמשך), בעלי החנויות בשכונה החרדית, המשרתים ציבור מגוון, חילוני, דתי, ולא דווקא חרדי בלבד, בחרו לשווק את מרכולתם בשפה העברית ולא בשפת היידיש המדוברת ומסמלת את הקבוצה החרדית. וייתכנו כמובן סיבות נוספות שיש להגיע לחקרן. כך או כך, נדמה כי תמונת הנוף הלשוני ברחוב החרדי מחזקת את הקביעה כי היידיש הולכת ומאבדת את מקומה ותפקידה בקהילה החרדית לטובת העברית.

ערבית

בניגוד לאנגלית, שהיא שפה זרה בישראל, וליידיש המייצגת תנועה דתית-תרבותית בתוך הרוב היהודי במדינת ישראל, הערבית בישראל מייצגת קהילה לשונית אתנית ולאומית, שעל זהותה ועל יחסי הכוחות בינה לבין קבוצת הרוב ניסינו לעמוד במחקר זה באמצעות התבוננות בנוף הלשוני של השכונה הערבית ביפו.

לאור מודל ההתאמה (אקומודציה), שלפיו הערבית מהווה סמל להזדהות עם השפה כמקור של זהות ראשונית (Ben-Raphael, 1994), ציפינו כי הנוף הלשוני בשכונה שבה גרה אוכלוסייה ערבית, יהיה רווי בשפה הערבית. הממצאים של מחקר זה מראים לנו שאין הדבר כך. לשפה הערבית נוכחות נמוכה למדי (10%) בשילוט החנויות ובבתי העסק בעג'מי.

נוכחות גבוהה יותר בשילוט יש לזהות הערבית הבאה לידי ביטוי ב-30% מן השלטים - באמצעות שמות החנויות או שמות בעליהם המופיעים על גבי השלט. נשאלת השאלה מדוע אותה חשיבות רגשית גדולה שמייחסים ערביי ישראל לשפתם (Kopelewitz, 1992) איננה באה לידי ביטוי בנוף הלשוני הפרטי של אזור מגוריהם, נוף המושפע מהחלטות

של הקהילה עצמה שאינן מוכתבות מגבוה? התשובה לשאלה זו נעוצה ככל הנראה באי-השוויון החברתי-אזרחי-מעמדי בין המיעוט הערבי לרוב היהודי במדינת ישראל וליחסי העוינות בין שני הלאומים. ידוע לנו ממחקרים רבים כי מעמדם הנמוך של ערביי ישראל משפיע על מעמדה של השפה הערבית בחברה הישראלית. דבר זה בא לידי ביטוי בכך שמדינת ישראל מאופיינת בדו-לשוניות חד-צדדית, זאת למרות שלשפה הערבית יש מעמד רשמי בישראל (Kopelewitz, 1992). ערביי ישראל, שעברו תהליך הסתגלות/התאמה לתרבות הרוב, מדברים עברית באופן שוטף ומעורים בתרבות הישראלית, ואילו הרוב היהודי אינו דובר ערבית, אינו מכיר את תרבותה ואף עוין אותה, Shohamy & Donitsa Schmidt, 1990; Kraemer, R., 1995). כיוון ששכונת עג'מי ביפו מצויה בלב אוכלוסייה יהודית, ומאחר שבעלי העסקים נשענים על קהל קונים שהוא בחלקו יהודי, ייתכן שהמוטיבציה הכלכלית היא שמניעה אותם לפרסם את השלט בעברית בלבד, כדי להתאים את שפת השלט לידע הלשוני של הקוראים (presumed reader condition), ואולי אף להתהדר בשפה הנהנית ממעמד גבוה יותר בחברה.

שפות בשילוט הציבורי

אנגלית

בניגוד לשפה הערבית, האנגלית איננה, כידוע, בעלת מעמד רשמי על-פי חוק, אולם במציאות היא זוכה לעידוד גופים מרכזיים חשובים כמו משרד החינוך. במחקר הנוכחי ציפינו למצוא ביטוי למעמד המועדף של האנגלית גם בנוף הלשוני המושפע מהחלטות של גופים שלטוניים, ותהינו אם תהיה אחידות במידת נוכחותה בנוף הלשוני הציבורי של מטרופולין תל אביב. ממצאי המחקר מראים כי השפה האנגלית בולטת פחות בנוף הציבורי מאשר בנוף הפרטי ומופיעה תמיד לצד העברית, בעוד שבנוף הפרטי היא עשויה להתנוסס על שלט באופן בלעדי. עם זאת מצאנו כי האנגלית אכן זוכה לעדיפות על פני כל שפה נוספת אחרת לבד מן העברית, והיא בולטת בשילוט הציבורי ברוב חלקי המטרופולין. התופעה המפתיעה שנתגלתה במחקר הנוכחי נוגעת לחוסר האחידות הקיימת במידת הנוכחות של השפה האנגלית בשילוט הציבורי באזורי המטרופולין השונים, והדבר מחייב פרשנות כמובן.

בדומה לתמונה שהתקבלה לגבי הנוף הלשוני הפרטי, גם תמונת הנוף הלשוני הציבורי מצביעה על נוכחות גבוהה בהרבה של האנגלית בשכונות המבוססות (רמת אביב - 76.7% ומרכז תל אביב - 70.5, לעומת שכונות אחרות). בשכונה שבה מתגוררת אוכלוסייה לא מבוססת כמו שכונת התקווה, השפה האנגלית נוכחת רק ב- 35% מן השלטים הציבוריים. השכונה הערבית במקרה זה איננה מתנהגת באופן דומה לשכונה היהודית הענייה: בנוף הלשוני הציבורי של יפו הערבית אנו עדים לנוכחות גבוהה יחסית של אנגלית (כ 60%). השכונה החרדית, שהצטיינה ברמת נוכחות גבוהה יחסית של אנגלית בשילוט הפרטי (45%), מתאפיינת בנוכחות נמוכה של אנגלית בשילוט הציבורי (19% בלבד).

נשאלת השאלה כמובן: האם חוסר האחידות הוא מקרי או שמא מכוון? באופן כללי נראה כי חוסר האחידות שגילינו איננו מצביע על מדיניות מכוונת. עם זאת, יש בשונות שנתגלתה כדי ללמד אותנו על מאפיינים חשובים של אזורי המטרופולין השונים, כמו, למשל, סוגי המוסדות הנפוצים בהם. צפון העיר ומרכז העיר משופעים במוסדות ציבור חשובים כגון בתי חולים, אוניברסיטאות, מוזאונים ומרכזי תרבות שונים, שכולם מתהדרים בשלטים דו-לשוניים, אם משום שנבנו מכספי תרומות ואם מסיבות אחרות. מוסדות ציבור אחרים כגון בתי ספר, קופות חולים וכו' 'מסתפקים' לרוב בשילוט חד-לשוני בעברית.

השכונה הערבית ביפו חורגת, כך נראה, מן העיקרון שהוסבר לעיל. המוסדות שבתחומה, ובכללם מוסדות תרבות וחינוך, אינם מוסדות גדולים והם משרתים בעיקר את הקהילה המקומית, ובכל זאת על רובם מתנוסס שלט דו- או תלת-לשוני הכולל את השפה האנגלית. קרוב לוודאי שהסיבה לכך היא שאותם מרכזי תרבות וקהילה נבנו מכספי תרומות.

יידיש ורוסית

נרצה כעת להתבונן במקום שתופסות בנוף הלשוני הציבורי שפות מורשת (היידיש והרוסית), המייצגות שתי קבוצות משמעותיות בחברה הישראלית של היום: החרדים והעולים מחבר המדינות. היידיש, כפי שנכחנו לדעת מסקירת הנוף הלשוני הפרטי

(bottom up), נעדרת לחלוטין מן הרחוב החרדי בבני ברק. פחות מפתיע היה לגלות (לאור המאבק ההיסטורי של הציונות בידיש) כי גם בנוף הלשוני הציבורי אין זכר לידיש. ובכל זאת תהינו אם כיום, כאשר ההגמוניה של השפה העברית מובטחת וישנם אף ניסיונות להחיות את היידיש, ימצא גוף כלשהו המאפשר נוכחות של היידיש בנוף הלשוני. מצאנו את מבוקשנו רק במקרה בודד אחד, במרכז העיר תל אביב דווקא, שם נתגלה שלט המכריז בידיש על התיאטרון היידי – 'ידיש שפיל'. השפה הרוסית אף היא נעדרת כמעט לחלוטין מן השילוט הציבורי, ועובדה זו אף היא מצביעה על מדיניות המשקפת אידאולוגיה חד-לשונית וחד-תרבותית אשר דוחה את המודל הרב-תרבותי והרב-לשוני שהקהילה הרוסית מבקשת להציע לחברה הישראלית.

ערבית

גם השפה הערבית, שפת המיעוט הילידי בישראל, איננה זוכה - למרות מעמדה כשפה רשמית בישראל- לנראות של ממש בנוף הלשוני של המטרופולין הגדול בישראל. בדומה לשילוט הפרטי, גם בשילוט הציבורי המוכתב על ידי החלטות של גופי ממשל שונים, מוניציפליים ואחרים (top down), נוכחותה של השפה הערבית באזורי המטרופולין שמחוץ לשכונה הערבית זניחה ביותר ומגיעה לכדי 5% מן השילוט בממוצע. בשכונה הערבית עצמה, לעומת זאת, מצאנו כי השפה הערבית מופיעה ב-80% מן השלטים הציבוריים, לצד השפה העברית. נוכחות זו אינה מעידה בהכרח על החשיבות שמייחסים במוסדות השלטון לשפה הערבית או על מחויבות מוסרית או פילוסופית לרב תרבותיות כערך (Eduwards, 1994). עמדה מפוכחת זו מקבלת חיזוק לאור העובדה כי קיים פער עצום בין הנוכחות של השפה הערבית בשילוט הציבורי בשכונה הערבית, לעומת שאר חלקי המטרופולין. אם משווים את הנוכחות של השפה הערבית בנוף הלשוני הציבורי בתל אביב-יפו לזו של השפה האנגלית (שמגיעה עד 80% בשכונות מסוימות), רואים את מה שידוע מכבר - שהמדיניות הרשמית במדינת ישראל רואה בשפה הערבית שפה רשמית על הנייר בלבד; בפועל הגופים השלטוניים לסוגיהם מייחסים לשפה הערבית חשיבות מעטה במישור הכלל חברתי.

מתוך התבוננות בנוף הלשוני של מטרופולין תל אביב גילינו תמונה רב-לשונית שבה לצד העברית, השפה האנגלית היא השפה הדומיננטית ביותר בנוף הפרטי והציבורי כאחד. גילינו גם כי השפה הערבית נעדרת כמעט לחלוטין מן הנוף הלשוני הפרטי והציבורי בכל חלקי המטרופולין שמחוץ לשכונה הערבית ביפו.

בבואנו לדון במודל הרב-לשוני והרב-תרבותי בישראל, אנו נוכחים לדעת, אם כן, כי התפיסה של המדיניות הרשמית, כפי שהיא באה לידי ביטוי בנוף הלשוני, היא בעיקרה הגמונית: חד-לשוניות עברית הנותנת מקום של כבוד לשפה האנגלית, אולם עדיין דוחקת הצידה הן את שפת המיעוט הערבי והן שפות מורשת של הרוב היהודי בישראל.

הרהורי סיכום

ההשוואה בין תמונת הנוף הלשוני הפרטי לתמונת הנוף הלשוני הציבורי (ראו נספח) מלמדת אותנו כי במודל הישראלי קיימת סתירה בין האוריינטציה שהמדיניות הרשמית מבטאת לבין הכוחות הפועלים מלמטה. הדבר בולט במיוחד במקרה של הערבית והרוסית. במקרה של הערבית, הסתירה במדיניות הרשמית היא פנימית: מעמד רשמי לערבית על-פי חוק מחד, ונוכחות אפסית בנוף הלשוני הציבורי מאידך. במקרה של הרוסית, הסתירה היא בין המדיניות הרשמית לבין המציאות הצומחת בשטח. דהיינו, ישנה התעלמות בשילוט הציבורי מן השפה הרוסית, בעוד שבשילוט הפרטי השפה הרוסית באה לידי ביטוי. ההתעלמות מן הרוסית מבטאת ללא ספק את ההתנגדות בממשל ואף בחלקים גדולים בציבור לשאיפה המוצהרת של הקהילה הרוסית בישראל להכרה בשפתה ותרבותה. סתירה נוספת שחשוב להזכיר כאן היא זו שבין המדיניות הלשונית החדשה שאימץ משרד החינוך בשנת 1995 והמבטאת תפנית לכיוון של אידאולוגיה רב-לשונית ורב-תרבותית, לבין המציאות הלשונית כפי שהיא מתבטאת בתמונת הנוף שחשפנו במחקר זה. ימים יגידו אם יש בכוחה של המדיניות הלשונית החדשה לשנות את תמונת הנוף הלשוני בישראל כך שתהיה הלימה בין השאיפות של קבוצות לשוניות שונות, המדיניות הלשונית החדשה, והמדיניות כפי שהיא מיושמת על ידי הגופים השלטוניים השונים.

דרך מושג הנוף הלשוני למדנו על תפקידן של שפות שונות במשחק החברתי בין קבוצות מובחנות בישראל. ראינו כי השפה הערבית בראי הנוף הלשוני משקפת את יחסי הכוחות האתנו-לאומיים הלא שוויוניים במדינת ישראל. למדנו כי לשפה האנגלית בנוף הלשוני תפקיד בעיצוב ושעתוק יחסי הכוחות המעמדיים בחברה הישראלית. נוכחנו גם לדעת כיצד הדומיננטיות של השפה העברית בנוף הלשוני מבליטה את עליבות נוכחותן של שפות מורשת כמו היידיש והרוסית ושל שפת מיעוט כמו השפה הערבית. מן הדומיננטיות והבלעדיות של השפה העברית בשילוט הציבורי למדנו גם כי האידאולוגיה שעדיין שלטת במדינת ישראל היא חד-לשונית וחד-תרבותית.

היש סיכוי לשינוי אמיתי באוריינטציה התרבותית בישראל לכיוון של רב-תרבותיות ורב-לשוניות?

לא נסתכן בנבואות ורק נאמר כי החברה בישראל, כמו גם מדינות אחרות המתחבטות בסוגיה זו, איננה יכולה להתעלם עוד מן העובדה שהיא חברה הטרוגנית שהקבוצות השונות בה אינן מוכנות להוסיף ולמחוק את ייחודן התרבותי, הלשוני או הלאומי כדי לזכות במקום כלשהו בשולי המרכז החברתי פוליטי-תרבותי-בישאל, והן תובעות שינוי בכללי המשחק.

מקורות

בן רפאל, א' (1998). ניצחונה של 'השפה הנחותה'. פנים, כתב עת לתרבות חברה וחינוך, 7: 38-44.

מרגלית, א' והלברטל, מ' (1998). ליברליזם והזכות לתרבות. אצל מאוטנר, מ', שגיא, א' ושמיר, ר' (עורכים) **רב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית** (עמ' 93-105). רמות - אוניברסיטת תל אביב. מאוטנר, א', שגיא, א', ושמיר, ר' (1998). הרהורים על רב תרבותיות בישראל. בתוך מ' מאוטנר, א' שגיא ור' ושמיר (עורכים), **רב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית** עמ' (76-67). רמות - אוניברסיטת תל אביב.

סמוחה, ס' (1993). שסעים מעמדיים, עדתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל. בתוך: א' רם (עורך), **החברה הישראלית: היבטים**

ביקורתיים.

סמוחה, ס' (1976). ערבים ויהודים בישראל – יחסי מיעוט ורוב. **מגמות**, כב (4): 397-424.

תמיר, י' (1998). שני מושגים של רב תרבותיות. בתוך מ' מאוטנר, א' שגיא ור' ושמיר (עורכים), **רב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית** (עמ' 79-92). רמות - אוניברסיטת תל אביב.

Ben-Raphael, E. (1994). **Language, Identity and Social Division: The Case of Israel**. Oxford: Oxford University Press / Clarendon.

Ben-Raphael, E. (1994). A Sociological Paradigm of Bilingualism: English, French, Yiddish and Arabic in Israel. **Israel Social Science Research**, 9 (1&2):181-206.

Edwards, J. (1985). **Language, Society and Identity**. Oxford: Basil Blackwell.

Gilbert, L.& Shilav, Y. (1991). Holy Land, Holy Language: A Study of an Ultraorthodox Jewish Ideology. **Language in Society**, 20: 59-86.

Kopelewitz, I. (1992). Arabic in Israel: The Sociolinguistic Situation of Israel's Arab Minority. **International Journal of the Sociology of Language**, 98: 29-66.

Kraemer, R. (1990). Social Psychological Factors related to the study of Arabic among Israeli Students. Unpublished Phd Dissertation, School of Education, Tel Aviv University.

Landry, R. & Bourhis, R. Y. (1997) Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality: An Empirical Study. **Journal of Language and Social Psychology**. 16 (1): 23-49.

Shohamy, E. & Donitsa Schmidt, S. (1998). Jews vs, Arabs: Language Attitudes and Stereotypes. The Tammi Steinmetz Center for Peace Research Tel Aviv University.

- Spolsky, B. & Shohamy, E. (1999). **The Languages of Israel: Policy, ideology and practice.** Multilingual Matters.
- Spolsky, B. (1994). The Situation of Arabic in Israel. In: Yasir Suleiman (Ed.), **Arabic Sociolinguistics: Issues and Perspectives** (227-236). Richmond: Curzon Press.
- Spolsky, B. & Cooper, Robert L. (1991). **The Language of Jerusalem.** Oxford: Clarendon Press.

טבלה מס' 4 - שפות בשלטים ציבוריים לעומת שלטים פרטיים במטרופולין תל אביב

Linguistic Landscape: Top Down vs. Bottom Up

שלטים ציבוריים (Public Signs)

שלטים פרטיים (Private Signs)

עברית אנגלית וערבית במידה שווה	עברית ואנגלית בולטות במידה שווה	השפה העברית דומיננטית	השפה האנגלית דומיננטית	אנגלית עברית וערבית במידה שווה	עברית ואנגלית במידה שווה	עברית דומיננטית	אנגלית דומיננטית	שפות אזור	
4.2%	58.3%	37.5%	0%	0%	35.7%	26.7%	37.5%	רמת אביב	
עב'+ער'+אנ 10%	43.3%	43.3%	0%	0%	48%	32%	20%	מרכז תל אביב	ג'
עב'+יידיש 3.3%									
עב'+ער'+ער' 0%	19%	76.2%	0%	0%	26.3%	73.7%	0%	בני ברק	
עב'+רוסית 4.76%									
5%	30%	65%	0%	אנג'+עב'+רו 3.3%	9.8%	83.7%	3.3%	התקוו ה	ס'
אנג'+עב'+ע 40%	20%	0%	0%	אנג'+עב'+ע 3.1%	6.2%	76.9%	3.1%	עג'מי	ר'
עב'+ער' 40%				עב'+ער' 10.7%					